

Sára-Csombor Rita
Szilágyi Zsófia

A Lakótelepi mítoszoktól a lakótelepi meséig

Reményi József Tamás emlékére

Ezt a tanulmányt nem nekünk kellett volna megírni – hanem ha nem is pontosan ezt, de valami ehhez hasonló, Reményi József Tamásnak. Aki boldogan vállalta, hogy részt vesz *A kétbalkezes varázslónak* szentelt konferencián: bár szabadkozott azonnal, hogy nem ért ő ehhez, viszont a felnőttirodalmat író Békésről beszélné szívesen. De a felkérés így is szólt: arra kapacitáltuk, valahogy próbálja egységben látni Békés gyermekeknek és felnőtteknek írt műveit (egy részüket legalább), már csak azért is, mert a 2000-es években, a Palatinus Kiadónál Békés egyes köteteinek szerkesztője volt. Azért is lett volna nagy jelentősége egy ilyen előadásnak, mert Reményi írásban alig nyilatkozott meg Békés Pál műveiről – de, amikor megszólalt, ő volt azok egyike, akik felhívták rá a figyelmet, hogy a felnőtt- és a gyerekíró ne válasszuk el éles határokkal egymástól. 2020-ban a Békés Pál-díj kapcsán készült egy összeállítás a Népszava irodalmi mellékletében az életműről – itt Takács Ferenc emelte ki a *Csikágót* és Békés a magyar irodalmi hagyományba is beleilleszkedő képességét a nagyvárosi tér irodalmi megalkotására:

Ugyanakkor a budapesti nagyvárosi táj egy darabkájának realizisztikus ábrázolása és jelképi átköltése miatt a fiatal Moldova György Kőbánya-története, Fejes Endre Józsefváros-novellisztikája, távolabbról Gelléri Andor Endre Óbudája, s persze Mátyás ötlük még fel az olvasóban, miközben a *Csikágót* ízlelgeti [...].¹

1 RÁCZ I. Péter, „Megtartó erő: Tíz éve hunyt el Békés Pál”, *Népszava* 147, 125. sz. (2020): 2–3. (Kiemelés az eredetiben.)

Ehhez a véleményhez csatlakozott Reményi, megerősítve, hogy szerinte is a *Csiká-gó* az életmű csúcsa, emellett pedig egy gyerekeknek szánt Békés-műre is felhívta a figyelmet: „Ám ezen a ponton más nevében is »nyilatkoznom« kell a *meséíró* Békés Pálról. Ugyanis Marci fiamnak sokáig legkedvesebb könyve volt *A Félőlény*. Amelyből ő is megérthette, hogy a történeteknek megtartó erejük van.”²

A konferenciára végül mégsem tudott eljönni Reményi József Tamás: szomorúan, egészségi állapotára hivatkozva mondta le a részvételt, de végig figyelt az előkészületekre, kíváncsi volt arra, mi zajlik Szegeden. Amikor megtudta, hogy a konferenciánk a szegedi Design Hétnek is része lett, ezt írta: „Ezt nyilván Pali intézte odafönt, nagy mosollyal.” Amikor pedig elküldtük neki a csoportképet a konferencia résztvevőiről, válaszként ezt kaptuk: „Istenem, mennyi odaadó, kedves arc... Miért kell nekünk annyit hadakoznunk, hogy azt csinálhassuk (jól), amit szeretünk?” Ez a megjegyzés már elvezet minket a Reményi halála után megjelent, Darvasi Ferenc közreműködésével készült interjúkötethez is,³ amelyet olvasva végigkövethetjük Reményi több évtizeden át tartó küzdelmeit. Ebben a kötetben találhatunk sok olyan, soha meg nem valósított tervet is, amelyet maga alá temetett a folyamatos szerkesztői tevékenység. Hogy legalább ez az egy meg nem valósult vállalkása, vagyis Békés Pál gyerek- és felnőttirodalmi tevékenységének együttolvasása ne maradjon csak terv, közös keretben vizsgáljuk meg az 1983-ban megjelent *A kétbalkezes varázslót* és az 1984-ben kiadott *Lakótelepi mítoszokat*. Nyilván más kérdéseket teszünk fel, és más szempontokat alkalmazunk, mint Reményi tette volna (már csak a tervezett előadása címéből is erre lehet következtetni, ami így hangzott: *A szörnynek elszegődő ember*), de megpróbáljuk újra egymás mellé tenni azt, ami egykor, feltehetőleg, egységet alkotott. Merényi Ágnesről tudjuk ugyanis a következőt:

Lényegében véletlenül csöppent a gyerekirodalomba: Janikovszky Évának (aki az édesanyja barátnője volt régről) mutatta meg egy regényét, és Éva azt mondta, hogy válassza ketté a művet, lehetne belőle egy novelláskötet és egy jó kis fanyar humorú gyerekregény. Így született lényegében egy évben a *Lakótelepi mítoszok* című

² Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

³ REMÉNYI József Tamás, *Mindig volt egy szigetem: Darvasi Ferenc életútinterjúja* (Budapest: Cser Kiadó, 2023). A kötetben kétszer emlegeti Békés Pált Reményi, egyszer a díj kapcsán, a másik esetben pedig ekképpen: „Békés Pál a haláláig ugyancsak Palatinusos volt, életművét előre és visszafelé is gondoztam nagy szeretettel.” Uo., 200.

novelláskötet, és az ugyancsak lakótelepi környezetben játszódó
A kétbalkezes varázsló.⁴

Az, hogy a két mű szoros kapcsolata egyik kötet korabeli fogadtatásában sem vált központi kérdéssé, csak első pillantásra meglepő: a felnőtteknek szánt alkotásokban ritkán szokás a gyerekeknek íródott művekre visszautalni,⁵ gyerekkönyvekről pedig a nyolcvanas években meglehetősen kevés kritika született. Tarján Tamás (aki egyébként Reményi József Tamás alkotótársa volt számos paródiakötetben) *A kétbalkezes varázslót* „felnőtt gyerekkönyvként” tárgyalta, és a *Lakótelepi mítoszokból* feltehetőleg előzetes, lapokban megjelent publikációkat ismerve ezt állapította meg: „»lakótelepi mítoszainak« tapasztalatait is figyelembe véve »lakótelepi mesét« teremtet.”⁶ A Békés-recepció egyik legfontosabb írása a színházesztéta Fodor Géza olvasónaplója, amelyben a saját megértéstörténetét meséli el, néhol egyenesen megvilágosodásnak nevezve ezt a folyamatot. Fodor arról számol be, hogyan ébredt rá: az életművet nem a Békés drámai-színházi megnyilvánulásaiiban megtapasztalt, majd *A büntársban*, annak is szigorú szer-

4 BOTH Gabi, „A nagy könyv, ami már soha nem készülhet el: Békés Pál születésnapjára”, *wmn.hu*, 2021. márc. 27, hozzáférés: 2024.06.28, <https://wmn.hu/kult/54779-a-nagy-konyv-ami-mar-soha-nem-keszulhet-el-bekes-pal-szuletesnapjara>

A lakótelep filmszínhelyként is fontos lett éppen abban az időszakban: Tarr Béla *Panelkapcsolat* című filmjét 1982-ben mutatták be, Szomjas György *Falfűrója* pedig 1985-ös volt. A lakótelepet tematizáló, ott játszódó filmekről ld. GELENCSÉR Gábor, „Panelkapcsolatok: A lakótelep-motívum a magyar filmben”, in *Lakótelepek: A modernitás laboratóriumai*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, 142–160 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2008).

5 És egészében nehezen tudjuk kezelni a felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt író alkotókat. „A felületes kritikai szemlélő számára valóban létezik egy olyan írói szerep-modell, amelyben az életműveken belül a szépirodalmi (felnőtt) művek vannak terjedelmi, vagy kánonbeli helyüket tekintve túlsúlyban a gyerekirodalmi teljesítményhez képest (Jókai, Mikszáth, Molnár Ferenc, Pilinszky, Mészöly Miklós, Weöres Sándor, Szabó Magda, vagy Darvasi László, Tóth Krisztina és mások), és egy olyan, amelyben a gyerekirodalmi *oeuvre* szorítja háttérbe a nagyon komoly felnőttirodalmi teljesítményt (gondolhatunk például a regényíró és novellista Lázár Ervinre, a költő Csukás Istvánra, a mesteri kispírókat író Békés Pálra, a maiak közül Kiss Ottóra és Harcos Bálintra). A magyar gyerekirodalom történetének megírására tett korábbi kísérletek – köztük mindenekelőtt Komáromi Gabriella könyvei – tulajdonképpen a gyerekkönyv-kultúrának csak ezt az egy, az életművek gyerek- és felnőttirodalmi teljesítményeit egymásra olvasó, szűk szegmensét tekintették tárgyuknak. Ez azonban egy jóval összetettebb kérdés.” (Kiemelés az eredetiben.) HERMANN Zoltán, „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”, in *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikolett, 15–31 (Budapest: Fialat Írók Szövetsége, 2017), 27.

6 TARJÁN Tamás, „Könyvszemle”, *Népszabadság* 41, 139. sz. (1983): 7.

kesztésében érzékelt⁷ „well-made play” felől kell olvasni, hanem a mítoszteremtés felől. És ezt úgy állapította meg, hogy nem is olvasta még a *Lakótelepi mítoszokat* – *A büntárs* és a *Csikágó* alapján vonta le ezt a következtetést:

[...] van a két regényben valami mélyebben közös: egy-egy zárt világ, egy-egy *elveszett* világ. Egyrészt a Gimnázium, másrészt a Városrész mint legszűkebb szülőháza: a Csömöri és Aréna út, meg a Rottenbiller és Damjanich utca által határolt négyszög (10. o.), vagy másképp: a hetedik kerületnek a Thököly és a Dózsa György út, illetve a Damjanich és a Rottenbiller utca által határolt szintelen négyszöge (94. o.). Mindkét világ emberi összetartozást foglal magában, mindkettő formáló közeg, mindkettőnek eleve van valami mítikus jellege, amelyet az előbbi esetében az érettségi találkozók rítusa is megerősít.⁸

Ezek után jutott el Fodor Géza a már a címébe is a mítoszt emelő, 1984-es novelláskötethez:

Ami az előző könyv [ez a *Darvak* című regény 1979-ből – megjegyzés SCsR és SzZs] első fejezetében még kezdetleges volt, a szürrealizmus, itt hol varázsosan, hol félelmetesen, de művészileg mindig megoldottan lebegteti a történeteket, a valóságból át a mítoszba. A lakótelep a Csikágó határán van, rálátással. Különös hely, a házakban +6. és -6. emelet, lefelé indított liftek fölfelé mennek és fordítva, éjszakánként kecses, fekete paripák ügetnek magásra emelt fejfel, mézszín hosszúhajú lányokkal lehet találkozni, akik

7 „[...] elképesztett a regény megszerkesztettsége – ahogy a Thomas Mann Adrian Leverkühnje által elképzelt, szigorúan szerkesztett zenében egyetlen hangnak sem szabad föllépnie, amelynek nincs funkciója az egész konstrukcióban, azaz nincs »szabad hang«, úgy e regényben nincs egyetlen cselekménymozzanat vagy motívum sem, amelynek ne volna egy vagy több megfelelője, a regény textúrája sűrű szövedék, amelyben csak kapcsolatokban levő elemek vannak. Megjelenését követően egy júliusi éjszakába nyúlóan fejtegettem Békésnek a szigligeti Alkotóház teraszán, hogy ebben a szigorú szerkesztésben pontosan azt a »well-made play« és hollywoodi mozidramaturgiát látom regényben föltámadni, ami kezdettől fogva szembeállítja egymással dráma- és színházesztétikánkat, s ami miatt a regényével sem tudok kibékülni.” FODOR Géza, „Békés Pál-olvasónapló”, *Holmi* 20, 10. sz. (2008): 1363–1367, 1364.

8 Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

nem laknak sehol, visszanezve levegőben röpködő lakók látják magukat az ablakpárkányon guggolni, égetett gázból vannak a falak, a lépcsőházak egyszer csak labirintussá változnak, hatalmas városzlop nő ki a földből. De ebben a szürreális világban ott a legterményebb valóság. Vadnai néni, akihez a fiatal fordítót – a szerző irodalmi alteregóját – eltartási szerződés köti, a családja és a maga súlyos sorsával, szenilitásával és okkult tudásával, az injekciót adó nővér által már nem értett tetoválásával, elhagyatott temetésével – alakmása visszatér majd még két színdarabban (*A női parttörtség szemeláltára (sic!), Pincejáték*). Viszont a szürrealizmus azóta nem.⁹

Fodor Géza tehát a helyszín különösségét, szürrealitását emelte ki, és a mitikus-ság, a kisvilág megteremtésének vágya felől látta a *Lakótelepi mítoszokat* az életműbe szervesen illeszkedőnek. És ennek a kötetnek a műfaja, a novellaciklus is eredendően a mítoszra épül, hiszen nem a linearitás, hanem a körköröség határozza meg: „a mítosz számára, a maga ciklikus időszerkezetével és az ismétlődésen alapuló cselekményépítésével, a befejezés fogalma nem bír jelentőséggel.”¹⁰ A *Lakótelepi mítoszokból* rekonstruálható cselekmény sem lineárisan bontakozik ki. Összerakható ugyan egy olyan történet, hogy a műfordító eltartási szerződést köt Vadnai nénivel, majd az asszony halála után megörökli a lakását – de a kötet első novellájában Vadnai néni már voltaképpen nem él, hiszen a mínusz hatodik emelet, a sajátos lakótelepi alvilág lakója, a műfordító otthona pedig a plusz hatodikon lévő, megörökölt lakás.

A kötet nyitómondata azonban nem Vadnai néni vagy a műfordító élettörténetének kezdetére utal – hanem, igen sajátos módon, a lakótelep születésére, azaz eredetmítoszára. Az első novella, a *Valaki a csőben* ugyanis úgy indul, hogy a műfordító épp egy lefordítandó szövegrészleten töpreng, egy angol mondat megfelelőjét keresi. Az pedig, hogy ez éppen milyen mondat, a kötet egésze alapján egyáltalán nem véletlen. Először csak ennyit kapunk belőle: „»*Lágy, tavaszi szél cirógatta a dombok zöld füveit, s a valamivel borított domboldalon álló eltévedt fű figyelt...*«”,¹¹ majd a novella végén, miután a műfordító összeszedett és elvetett számos verziót, már az egészet is elolvashatjuk – „»*Az eltévedt gyermek megtor-*

⁹ Uo., 1365.

¹⁰ Jurij LOTMAN, „Cselekménytér”, ford. SZITÁR Katalin, *Szépliteratúrai Ajándék* 2–3, 3, 1. sz. (1995–1996): 118–136, 125.

¹¹ BÉKÉS Pál, *Lakótelepi mítoszok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 5.

pant a rekettyével borított domboldalon, s hüppögve fülelt: mintha vágató paripák patájának robaját hozta volna felé a lankák zöldjét borzoló, lágy, tavaszi szellő.»¹²
Ez a mondat a természet lerombolása árán létrejött lakótelepek eredetmítoszára utal: egyszerre idézi meg és bontja le a lakótelepek kapcsán leggyakoribb sztereotípiát. Nem elmesél egy történetet arról, hogyan is jött létre az a lakótelep, ahol a fordító él, hanem ezen a fordítói feladaton keresztül építi be a műbe a természet és az ember által létrehozott lakótelep kontrasztját. Azzal pedig, hogy az egész kötet ezzel a novellával indul, még határozottabban jelzi, hogy itt a lakótelep egésze a főszereplő.

Ráadásul nemcsak egy sajátos teremtménymítoszra utal a kötet az indító novellával és a nyitómondattal, de a lakótelep emberszerűvé válik a műfordító számára, hiszen a „halála” miatt szorong, ahogy ez a 3 *semmiség* című novellából derül ki. Itt számol be arról a műfordító, hogy megtudta, a lakótelepi épületeknek véges az élettartamuk:

Néhány napja azonban olyasmi történt, ami teljesen felforgatta a nyugalmam. Épp pihenőt tartottam két szakszöveg között, s hogy lazítsak egy kissé, bekapcsoltam a rádiót. Valami riportot közvetítettek a várostervezésről. Egy illetékest faggattak, aki a lakótelepi épületek kényelmét és lakályosságát dicsérte. Közben természetesen szót ejtett a problémákról is. Odavetőleg megjegyezte, hogy a ház, amelyben lakom, harminc évre épült. Harminc év múlva alighanem összeomlik. Azóta oda a nyugalmam. Állandóan azon jár az eszem, hogy hány éve épült, és vajon mennyi lehet még hátra. A háznak. – És egyáltalán.¹³

A halandó épület sajátos kontrasztja egy virág a *Leíró gyakorlatok*ban. A műfordító gyakorolni akarja, hogyan kell „realista íróvá” válni, ezért egy rózsáról ír nap mint nap pár sort, míg rá nem jön, hogy valójában egy művirágot tanulmányoz – ekkor mégis fikcióteremtővé válik, mert megírja a rózsza halálát:

December 18. Az aszott szár derékban megroppant, s a virág szírom-talan kelyhe fejjel lefelé függ a zöld palack pohos hasa mellett, mint

¹² Uo., 13.

¹³ Uo., 51–52.

*valami groteszk inga. Pergamenszáraz levelek és szirmok kusza káosza borítja az ablakpárkányt. A valaha volt frisszöld és borvörös egygyéolvadt a semleges, halotti sárgásbarnában. A víz a palackban megposhadt, a szár odabent bűzölögve rothad. Vége.*¹⁴

Pusztulással fenyegetett lakótelepi épület, csak a szövegben elpusztuló virág, meghaló, majd a szövegben feltámadó Vadnai néni; ezzel szemben *A kétbalkezes varázsló* hőseiről azt tudjuk, hogy a mesehősökhöz hasonlóan „boldogan éltek volna, míg meg nem halnak”, csak hogy az egész királyi udvart szanálták, hogy ott egy vegyi üzem épüljön föl. Az iparosítás és az urbanizáció következtében kerültek a lakótelepre, így vége lett a boldog életüknek. A boldogtalanság pedig addig tartott, amíg újra egymásra nem találtak, és bele nem kerültek egy mesébe: ennek a mesének viszont, úgy tűnik, sosem lesz vége, hiszen minden kedden, újra meg újra, vissza lehet bele kerülni. A világok között sajátos közvetítő lesz *A kétbalkezes varázsló* Irma néni, aki ismert a varázslóvilágban, a királyi udvarban is, a lakótelep lakói pedig egyszerű, nagyothalló nyugdíjas néninek látják: ő Vadnai néni, az ősz, zilált hajú, pongyolás öregasszonnyal rokonítható, aki a kötet egészében hol az élők, hol a holtak világának lakója. Az idős boszorkánnyal akkor találkozunk először a mesében Éliás Tóbiás és Fitzhuber Dongó, amikor sünné változva haladnak egyik lakásról a másikra – az öregasszony is időtlen, mitikus figura lesz, aki kívül van az időn és az emberi élet végességén. Ennek szimbóluma az a sál, amelynek kötését soha nem fejezi be: „Vénséges vén öreganyó kucorgott egy öblös bőrfotel mélyén a következő lakásban, piros-kék sálát kötött fehér norvégmintával, a sál már körülérte a szobát.”¹⁵ Valamennyit Irma néni múltjáról is megtudunk (annyit mindenképp, hogy egykor udvarolt neki a varázslóiskola igazgatója-fővarázslója, a Nagy Rododendron) – Vadnai néni ezzel szemben a saját halálán is túl van már sejtetően holokausz-túlélőként. Két novellába (*Kiromancia*, *A tetoválás*) is beleíródik, hogy a karjára számokat tetováltak, *A temetés* címűben pedig egy rabbit látunk, aki eltemeti Vadnai nénit.

Amikor a mese cselekménye eljut a boldog végkifejletig, Lanolin királykisasszonyt kiszabadították, és már csak Éliás Tóbiás megjutalmazása van hátra, Irma néni még mindig köti ugyanazt a sálát: „Varázsos kötőtűi megállás nélkül villog-

14 Uo., 132.

15 BÉKÉS Pál, *A kétbalkezes varázsló* (Budapest: Minerva Kiadó, 1983), 57–58.

tak, és alkották tovább a végeérhetetlen csíkos sálát.”¹⁶ Irma néni látszatra egyszerű nyugdíjas ugyan, valójában több ezer éve él már, hiszen így figyelmezteti Fitzhuber Dongót arra, hogy neki fölöslegesen hízeleg: „Korábban kellett volna kelned ahhoz, édes fiam, úgy pár ezer évecskével korábban...”¹⁷ Vadnai néni a *Lakótelepi mítoszok* első novellájában már a holtak birodalmában van, viszont a tizenhatodik novellában, a *Kiromancia* címűben él, itt épp egy hónappal vagyunk a halála előtt. És a kötet közepe felé kapunk egy összefoglalót abból a fabulából, amelyet az egyes darabokból tudunk összerakni:

Hosszú ideje élek itt, egészen pontosan azóta, hogy az öregasszony, akivel eltartási szerződést kötöttem, meghalt. Nemhogy hozzátartozója nem volt, de rajtam kívül jóformán ismerőse sem, egyedül én mentem ki a temetésére. Bohókás kis öregasszony volt, olykor pedig egészen félelmetes. Néha kártyát vetett, csak úgy, a maga szórakoztatására, de a tenyérjósáshoz is értett. Egyszóval a halála után beköltöztem a lakásba, és azóta itt élek a hatodikon, másfél szoba összkomfortban.¹⁸

Ennek a novellának az a címe, hogy *3 Semmiség* – mintha még ez is azt jelezné, hogy lényegtelen ez a summázat, amit a műfordító életéről kapunk, ez a kötet nem valamely szereplő élettörténete köré szerveződik.

Fodor Géza tehát a Békés-életmű alapképletének látta a mitikusságot – egy-egy „saját világ”, szövegben létrehozott tér köré szerveződik Békés több novellásköte, így a *Lakótelepi mítoszok* is. Bizonyos szempontból úgy tűnhet, hogy az egyes emberek, az egyes karakterek a lakótelep élővé tételének eszközei. Ha a lakótelepet nemcsak szerkezetnek, hanem organikus szerkezetnek tekintjük, a szereplők ennek az élettel teli, megszemélyesült egységnek bizonyos jellemvonásait jelenítik meg. Nem az egyes szereplők élettörténetében mélyül el az olvasó, hanem a szereplők által létrehozott életközösség kibontakozását kísérheti figyelemmel. A lakótelep mitológiájához hozzátartozik, hogy *A kétbalkezes varázsló* szereplői közül sokan nem maguk döntenek arról, hogy oda kerülnek: Badar királyt és udvartartását szanálták, vagyis nem saját akaratukból kerültek oda, Fitzhuber Dongót is úgy küldték oda.¹⁹

¹⁶ Uo., 150.

¹⁷ Uo., 64.

¹⁸ BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 51.

¹⁹ Tóth Eszter Zsófia, amikor történészként a GYES-en lévő, lakótelepen élő nők mindennapjait

A lakótelep mint főszereplő és az egyes novellák sorrendjének átgondoltsága miatt is tűnik felemásnak a novellista életművet összegző, 2007-es válogatás, a *Semmi baj*, amely az 1984-es kötetből is újraközi egyes műveket. Hiszen, ahogy Fodor megállapítja, hiába érdemes minden kiválasztott novella arra, hogy ebbe a kötetbe belekerüljön: attól az egésztől elszakítva, ahova eredetileg tartoztak, mégsem találják meg a helyüket.

[Békés Pál] novelláskönyveinek többsége erősen komponált: a *Szellemem, útközben*, a *Lakótelepi mítoszok*, a *Bélyeggyűjtemény* szövegei együtt alkotnak egységes és kerek világot, amelyben az egyes írások rokon szelleműek, és erősítik egymást – saját irodalmi életkörükből kiszakítva és egészen más szellemű írásokkal keveredve veszítenek az erejükből, túlságosan eredetiek és karakterisztikusak ahhoz, hogy új művészi kapcsolatokba kerüljenek egymással, s így a kötet furcsán heterogénnek láttat egy munkásságot, amelyben egyrészt nem annyira élettörténet, mint inkább problémátörténet érvényesül, ám ezen belül művészileg – mintegy szigetekként – homogén egységek záródnak össze és kerekednek le.²⁰

Érdekes, hogy itt Fodor *élettörténetet* állít szembe *problémátörténettel*, és innen nem nehéz a kronologikusságra építő regény, illetve a közös tér köré szerveződő novellaciklus szembenállásáig eljutni. A novellaciklusnak persze van másik altípusa is, amely egy töredékes élettörténetet ad, amilyen például az *Esti Kornél*. De a *Lakótelepi mítoszok* nem ilyen: sem a műfordítót, sem Vadnai nénit nem tekinthetjük Esti Kornél-szerű főhősnek. A tér viszont mindvégig meghatározó marad, még akkor is, ha a *Lakótelepi mítoszokban* tágasabb világban mozgunk, mint a *kétbalkezes varázslóban*, ahol alig lépünk ki egyetlen lakótelepi házból.

Míg a *Lakótelepi mítoszok* műfaját viszonylag könnyen meg tudjuk határozni (már amennyire a novellaciklus vagy novellafüzér egyértelműen körülírható műfaj), a *kétbalkezes varázsló* olyan mese, amely voltaképpen kibújik a műfaji szabályok

elemzi, és egy internetes magazinbejegyzésből, illetve egy 1989-es pályázatra benyújtott anyagból indul ki, azt állapítja meg, hogy a lakótelepen élni egyik szövegben sem saját döntés: „A lakók kényszerből és nem szabad akaratból laknak lakótelepi lakásaikban.” TÓTH Eszter Zsófia, „»Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyese csajok csinálták.«: A gyese lévő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években”, in *Lakótelepek...*, 101–123, 102.

20 FODOR, „Békés Pál-olvasónapló”, 1367. (Kiemelés az eredetiben.)

alól. Békés meseregényében, ha van főhős, akkor kettő is, Éliás Tóbiás és Fitzhuber Dongó. Ők ugyan végighaladnak a fejezeteken, de a zárlatban a kisfiú és a varázsló élete meg is változik, meg nem is: barátra találhatnak ugyan a másikban, véghez is viszik a hőstettet, hiszen kiszabadítják a bezárt lakásból Lanolin királykisasszonyt, de a cselekmény végén mindketten ugyanott laknak majd, mint korábban, az egyikük változatlanul iskolás fiú marad, a másikuk pedig továbbra is körzeti varázsló. És ez a mese, amelynek, legalábbis a Propp által meghatározott funkciókban gondolkodva, a kezdeti hiánytól a lakodalomig és a trónra lépésig kellene ívelni, voltaképpen nem ér véget: hiszen sem Lanolin királykisasszony kezét, sem Badar király fele királyságát (azaz másfél szobájának felét) nem kapja, mert nem kaphatja meg jutalmul Éliás Tóbiás. A jutalma egy olyan mese lesz, amelybe ciklikusan, hétről hétre vissza lehet térni. És ez a mese az alagsorba kerül, egy ahhoz hasonló „mínusz szintre”, amilyen a *Lakótelepi mítoszok*ban Vadnai néni lakik. Ebbe a mesébe pedig nem egyszor, hanem minden héten újra meg újra bele lehet kerülni:

Kedden például, ha jól tudom, a nyugdíjasok klubja és a modellező szakkör között a terem szabad. Megszerzem, ha törik, ha szakad! – Irma néni tűzben égett. – Boszorkaszavamra, kedden fél hat és hét között miénk az alagsori mozgalmi helyiség! Akár mérget is vehettek rá.²¹

Hiába épül tehát a mesére a gyerekeknek szánt mű, a mítoszra a felnőtt novel-láskötet, sokkal inkább a mitikusság határozza meg mindkettőt. A *kétbalkezes varázsló* is olvasható kismitológiaként, miként Fodor Géza szerint az életmű legjobb darabjai, bár ő a gyerekeknek szánt művekkel nem foglalkozott az olvasónaplójában. A kortárs magyar gyerekirodalom szegénységrepresentációira kíváncsi Herédi Károly viszont együtt emlegette a két művet, egyként emelve ki mindkettőből a lakótelepet és a mítoszokat:

Békés Pál mind a *Lakótelepi mítoszok*ban, mind *A kétbalkezes varázsló*ban érdeklődéssel fordul a lakótelep világa felé. Mitikus-mesei atmoszférává szelídíti az elidegenedés egyik szimbólumának tartott térforma zárt egyenlakásainak rejtélyes és nyomasztó légkörét. A városi legendák, a mítosz és a mese segítségével fikcionált világ oldja ennek a sokszor tragikus létformának a személytelenség-

21 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 159.

gét, az ajtók mögötti életet izgatja, az, amelyet csak nagyon ritkán lehet alkalmunk megvizsgálni: vagy mesehősi szerepet magunkra öltve nyílnak meg előttünk ezek az ajtók, vagy öngyilkos, lakótelepi Ikaroszként adódik mód, hogy bepillantassunk a lakások ablakán. Valahol ez a kíváncsiság munkál *A kétbalkezes varázsló* szövegének hátterében is, a mi történe, ha... világníto kontextusában. A tériesség olyan motívumai, mint a házakat behálózó csőrendszer Békés Pál felnőtt és gyermekszövegeiben (*A kétbalkezes varázsló*-ban és a *Lakótelepi mítoszokban*) egyaránt felbukkanó, a rejtélyes térnumához kapcsolódó trópus, de akár egy sajátos médiumként is elgondolható, hiszen a lakások közötti egyetlen, kiiktathatatlant közvetítő, amely egy közösségi nélküli embertömeg életterének minden szegmensében jelen van, és a hangok, neszek, zajok hordozója. Hogy Békés Pál városíró, akinél a térstruktúrák és térmetaforák fontos szerepet töltenek be, azt nemcsak az említett két szöveg, hanem a *Csikágó*, műfajilag gangregény és a rövid, *Lomtalanítás a Fehérlófia utcában* című gyerekkönyv is erősíti.²²

A továbbiakban tehát azokat a szempontokat nézzük meg a művekben, amelyeket az 1984-es kötet kijelöl: a lakótelepet egyfelől és a mítoszokat másfelől. Amelyek, ugyanakkor, egymástól is elválaszthatatlanok – ahogy ezt Békés maga is elmondta egy interjúban, amikor arra kérték, fejtsse ki, mit jelent a címben rejlő alapvető ellentmondás:

– Tulajdonképpen az előbb már válaszoltam erre: a kockavilágból való kitörés vágyát. Emiatt igyekeztem újrateremteni a bennünk élő görög, héber, bibliai mítoszokat – függetlenül vallástól, bármely konkrétumtól. Főhősöm, egy agyonhajszolt fordító – »innen, a hatodikról« – vízióiban megjelennek a próféták (BKV-ellenőrök vagy Illés próféta, aki egy »furcsa alak a harmadikról«), s a lakótelepi nyílegyenes folyosón éli meg a labirintus-mítoszt, amin – gondolom – csaknem mindenki átesett már, aki tömbházban él.²³

22 HERÉDI Károly, „Nincstelen királyok, nincstelen királynéok: Szegénységrepresentáció a kortárs magyar gyermekirodalomban”, *Híd* 80, 7. sz. (2016): 126–134, 130.

23 SZENTMIHÁLYI Viktor, „Az irodalom tükrében: Lakótelepi mítoszok. Beszélgetés Békés Pállal”, *Pedagógusok lapja* 40, 4. sz. (1984): 5.

A lakótelep mint tér és szöveg

Mindkét kötetben lakótelepet látunk – a két tér mégis különbözik egymástól. Hiszen a *Lakótelepi mítoszokban* nemcsak panelházban mozognak a hősök, de aluljáróban, trolibusz-megállóban, a szolgáltatóház előtt, egy étteremben vagy telefonfülkében is. Vannak közös helyszínek is, ha a két kötetre figyelünk: ilyen például a lift, amely leviszi a műfordítót a mínusz hatodik szintre, a sajátos alvilágba. A *kétbalkezesben* látszólag nem működik a lift, valójában azonban minden szokásos liftnél jobban működik, hiszen elviszi a kisfiút és a varázslót egy mesébe. Beszállnak ugyanis az ötödiken, majd némi zörgés és rángatás után ott is szállnak ki, de ekkor egy másik folyosón találják magukat, és így találkoznak először a királyi udvar egyik tagjával, magával a királlyal. Kapunk egy olyan szöveget is a *Lakótelepiben*, ez a *Keretek*, ahol vizuálisan leképeződnek egy panelház ablakai, hat soros, kis szöveggombokkal, amelyek egy-egy ablak mögött látható világot mutatnak meg. Ennek a megfelelője A *kétbalkezes varázsló* első kiadásában, a belső borítólapon, a Sajdik Ferenc által készített illusztráció lesz. Ebben a könyvben van egy lakótelepen kívüli helyszín is, a varázslóiskola, amiről csak annyit tudunk, hogy a lakóteleppel egy buszjárat köti össze, hiszen Fitzhuber Dongó így érkezik meg kijelölt munkahelyére. Miközben a *Lakótelepi mítoszokban* sokféleképpen ott van a múlt, A *kétbalkezesben* a lakótelep olyan helyszín, amelynek múltja nem nagyon van. Egy erősen ironikus emléktábla mutatja ezt:

*E ház helyén állt a ház,
melyben május 29-től június
3-ig lakott és alkotott
Nimbusz Endre Bertalan.²⁴*

Aztán megtudjuk, hogy ha nem is a lakótelep egészének, de egyes lakóinak azért van múltjuk, a királyi udvar tagjainak mindenképp. Egykori, a királyi udvarban megszerzett, ott használt képességeiket használva váltak hétköznapi emberekké, hiszen a királyból bankhivatalnok lett az OTP-ben, a hoppmester a házasságkötő teremben dolgozik. Ahogy Meletyinszkij írja,

²⁴ BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 21.

[A] mítosznak mesévé alakulásában a folyamat következő főbb fozkait láthatjuk: deritualizálódás és deszakralizálódás, mind kevésbé szilárd a hit, hogy a mitikus események »valódiak«, kifejlődik a tudatos kitalálás [...] a mitikus hősök helyébe köznapi emberek lépnek, a mitikus kor helyébe meghatározhatatlan mesebeli idő, [...] a közösség sorsáról a figyelem áttérrelődik az egyén sorsára.²⁵

A kétbalkezes varázslóban ez a deszakralizálódás másutt is megjelenik: „Varázslók nincsenek. Dongó elképedt. Mit beszél ez a vakarc? Ez az Éliás Tóbiás? – Na ne mondd! Mert én az vagyok. Okleveles mestervarázsló. Megmutathatom a diplomámat, ha akarod. Varázslók pedig nincsenek – makacszkodott Éliás Tóbiás...”²⁶ Majd csakhamar az igazi meséről kezdenek beszélgetni. Ezt definiálják is: „Az igazi mese olyan, ami megtörténik.”²⁷ Ennek a történésfolyamnak lesz a helyszíne és színtere a város. A *Lakótelepi mítoszok* novelláiban is ez a folyamat rajzolódik ki, a műfordító egyéni sorsának, mindennapjainak része, hogy megtalálja a helyét.

A város, a lakótelep a műfordító számára ugyanúgy feltérképezendő terület, mint a műfordítás szövege, amin dolgozik. Időbe telik, hogy eligazodjon a szövegben, de ugyanígy a lakótelepi házak között is, amelyek olykor elbizonytalanítják: „Derékszögben fordul az út. Itt a ház. Ez az? Néha kételyei támadnak. A szám, a 620/D/1001, minden kétséget eloszlat.”²⁸ Az elbizonytalanodás, majd a visszagondolás, emlékezés múltban gyökerező, jelen felé irányuló felidéző technikái közel állnak a fotográfia technikai művészetéhez, „nem csupán azért, mert a fényképész, kezében »tükörrel«, egyszerre korának és önmagának alapos és

25 Jeleazar MELETYINSZKIJ, *A mítosz poétikája*, ford. KOVÁCS Zoltán (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 340.

26 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 29.

27 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 31.

28 Békés, *Lakótelepi mítoszok*, 6. A lakótelepen való eltévedés a filmekben is gyakori toposz, az 1972-es *Forró vizet a kopaszra* (rendezte: Bacsó Péter) című filmben is: „A megzavarodott fodrász annyira retteg vendége bosszújától, annyira értetlenül áll tettével szemben, hogy a szó szoros értelmében eltéved saját életében. Ezt az állapotot, a zavar, az elveszettség, az önkontroll hiányának szorongató érzetét a lakótelep falanszter-karakterének felerősítésével fejezi ki a rendező, amikor is hőse hazafelé tartva eltéved az egyforma házak világában, s egy másik lakásba tér haza, ahol ugyanolyan minden, mint a saját otthonában, beleértve a feleségét is...” GELENCSÉR, „Panelkapcsolatok...”, 150. Az Eldar Rjazanov rendezte 1975-ös szovjet „kultfilm”, *A sors iróniája* tragikomikus helyzetű fordítja azt a szituációt, hogy egy fiatalember, szilveszterkor, részegen, egy moszkvai panellakás helyett egy leningrádiában köt ki, és ez az eltévedés, éppen a tér egyformasága miatt, sokáig egyáltalán nem tűnik fel neki.

szinkron szemlélője, hanem mert a modern városi terek társadalmi feltárásában, még szorosabban mondva feldarabolásában is jelentős szerepet játszott a kamera.”²⁹ A műfordító személye a lakótelep történéseinek egyfajta rögzítését teszi lehetővé. Ahogy a novellákban kibontakoznak a műfordító hétköznapi életének különféle mozzanatai, mint a várakozás a buszra, vagy az, hogy megy a boltba, úgy ismerjük meg egyre mélyebben a lakótelepet. A műfordító szemével látva a lakótelepet, az olvasó is részese a történéseknek. A *Lakótelepi mítoszok* novelláiban a tekintet „a valós világot panorámaszerű megfigyelés tárgyává teszi.”³⁰ Az egyes novellákban váltakozik a műfordító fotografikus vagy mozgóképszerű képzeletének leírása. Az egyik típusú leírás, ahol statikus módon jelenik meg a kép, inkább a fotótechnikát idézi fel: „A lift megvárta. A megelevenedett jelképek, a lobogó feliratok újrameztek táncukat, majd a földszint fölött ismét girbegurba vésetekké korcsosulva simultak vissza a doboz furnérfalába.”³¹ A rögzített képek tulajdonképpen nemcsak a lakótelep egy szegmensét jelenítik meg, hanem a műfordító tevékenységének lenyomatai is. A rögzített képek mellett a mozgóképek megjelenítési formái is változatosan vannak jelen a Békés Pál-féle lakótelepeken. *A kétbalkezes varázslóban* Éliás Tóbiás szülei krimit néznek a tévében:

Az ajtó alatti résen beszivárgott a televízió kékesszürke fénye és az esti krimi hátborzongató zenéje. [...] A szőke hölgy és János a tévé előtt ültek, nem láttak, nem hallottak. A képernyőn egy kopasz, nyalókát szopogató rendőrfelügyelő éppen ráförmedt a kövér beosztottjára: – Mit tudom én, hogyan teremtsd elő, ha kell, akkor a föld alól is! Üsse le, vagy varázsolja ide, nekem mindegy.³²

A *Lakótelepi mítoszokban* ennek a párja a *Látomás* című novella. A látomásszerű leírás, amelyre a cím is utal, a mozgókép adta lehetőségeket veszi számba. A televíziónézés jelenséggé válik, ahogy a látomást átélő szereplő kívülről rátekinthet a panelházra, majd az órájára. Ezzel a mozzanattal kezdődik a leíró részekbe ágyazott benyomások és cselekmények sora, ami végül egész novellává bővül. Szemléletesen írja le a jelenséget, amely önmagán túlra mutat, értékítélet

29 KISS Noémi, „Fényképezés, szöveg, archiválás: Klösz György fotográfiái”, *Alföld* 55, 5. sz. (2004): 75–90, 75.

30 Uo., 76.

31 BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 8.

32 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 31–38.

nélkül – a közösségélményt is jelenti, hiszen mindenki ugyanazt nézi a tévében, ugyanakkor ez egyszerre jelzi a személytelenséget is, az uniformizálást:

Elkékvült a világ. A térséget strázsáló tüzemeletesek ablakaiban egy-értelmű fény gyúlt; a levegőt a televíziók szürkés-kék villódzása töltötte be, a langyos estére nyitott ablakszárnyak mögül lüktető szignál kanyarodott a sötétbe. Fékcsikorgás. Sebességbe tett motorok. Autós üldözés zaja – és feldörmög a beretvált koponyájú Wilkinson felügyelő tréfás megjegyzése a volán mögül: – Ne ugrálj, picim, ügyis megcsípünk.³³

A kétbalkezes varázslóban is látunk ilyen szituációt, amikor mindenki ugyanazt a tévéműsort nézi, csak Éliás Tóbiás nem, ő lesz egyedi, külön:

Az ötödik emeleten, az ablakban egy hétévesforma kisfiú üldögélt. Hogy mi abban a különös, ha egy hétéves kisfiú üldögél az ablakban az ötödik emeleten? Látszólag semmi. De ha ez a kisfiú éppen akkor ül az ablakba, amikor az egész lakótelepen mindenütt a tévé esti meséjének zenéje brummog, akkor ez nem akármilyen esemény.³⁴

Míg a kisfiú különbözik a lakótelepen élő többi gyerektől, hiszen nem nézi az esti mesét, addig a szülei már teljesen ugyanolyanok lesznek, mint bárki más: az esti krimi miatt nem figyelnek oda a gyerekeikre. Az a jelenség, hogy minden ablak ugyanúgy villog, mert a lakótelep összes lakója az egyetlen tévéműsort nézi, a *Lakótelepi mítoszokban* is felbukkan. A hangulatleírásba ágyazott filmes narráció dinamikussá teszi a szöveget, követhetjük a fordító mozgását, benyomásait, érzéseit:

[L]assú, laza léptekkel, földre szegezett pillantással indult a kapu felé, az iménti szentjánosbogarak kihunytak, pislá fényüket elnyomták a képernyőkön száguldó Fordok reflektorai. Bizony. Egyszerre valamennyi ablakból rettegő sikoly tört elő, körülfogta, bekerítette.

33 BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 66.

34 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 26.

A legkifinomultabb sztereo vagy quadrofon technika sem érhet el ilyen tökéletes hatást, gondolta volna, ha nem riad meg annyira.³⁵

A látomásosság megjelenítése sűrű nézőpontváltásokkal, filmszerű ábrázolással történik. A narráció a filmes technikákat és eszközöket is felhasználja, ugyanakkor megjeleníti a tévéműsort magát is. A gyors váltások a film és a látomások között élővé, követhetővé teszik a külső és belső történeteket egyaránt:

És ekkor odafönt, előbb derengve, majd mind felismerhetőbben hatalmas téglalap tűnt elő, világosabb és sötétebb pontocskák tömege rezgett rajta, s a pontokból apránként előbontakozott maga Wilkinson felügyelő. Ott állt a kopasz rendőr hadnagy az égen százezerszeres nagyításban, flegmán rágt a gumiját, s így szólt a ségederőkhöz: »Na, fiúk, ti jobbra, én balra, aztán megcsípjük« – és úgy tett, ahogy mondta. Mennyböltöt beragyogó arcáról egy pillanatra sem tűnt el a higgadt, némileg ironikus mosoly; és ment.

Megdörgölte a szemét, és óvatosan újra felpillantott, de a látomás nem tűnt el. Nagyszabású technikai trükkre gyanakodott: talán a háztetőkről vetítenek a felhőkre. Ám sem megfelelő felszerelést, sem vetítésre utaló fénysávot nem látott sehol; felhőtlen volt az ég, az északi féltéke valamennyi csillaga átütött az égi képernyőn, Wilkinson épp a Nagygyöncöl két hátsó kereke közt préselte át testét, a tettes után lopakodva. Izgatott, lüktető zene zúdult elő a két ház összesen kétszázhatvannégy lakásából és a magasból, olyan hangerővel, hogy már-már földnek lapította.³⁶

Újrateremtett mítoszok

Miközben a *Lakótelepi mítoszok* nyitónovellája, a *Valaki a csőben* felidézi a lakótelepekkel kapcsolatos leggyakoribb eredetmítoszt, a természet helyére épített urbanizált környezet létrejöttét, további mítoszok is újraíródnak a kötetben. Már ez az első novella is utal a labirintusra, és az Ariadné-mítosra: hiszen „valaki

35 BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 66.

36 Uo., 67.

van a csőben”, és a csőrendszerből kiáradó hangok betöltik az egész lakótelepet. *A kétbalkezesben* pedig a Csikorgó Csőkorgót, azaz a Csúf Csögörényt hiszik a csőrendszer lakójának – hogy aztán kiderüljön, egy kiszabadulni vágyó, rémült fehéregér kelti a lakókat örületbe kergető hangokat, neki a csövekből képződik meg a labirintus. A két kötet együtt olvasásával, a *Valaki a csőben* kiemelt kötetbeli pozíciója miatt is, eljuthatunk oda, hogy az egész lakótelepet lássuk labirintusnak, olyan útvesztőnek, ahonnan szinte lehetetlen kijutni mindazoknak, akik akaratauk ellenére oda kerültek. *A labirintus* című novella hőse számára a lakótelepi ház változik labirintussá, a tér maga lesz legyőzendő szörny, az ajtókra helyezett kukucsálókra tapadó szemek sokfejú szörnnyé változtatják a folyosót: „Folyosók, ajtók, nevek, Hodina, Hodovszky, Hoffer, Hoklics, lábtörölők, foltosak, rongyosak, hánCBSból, gumiból, szövetből szürkén, minden ajtó közepén csészealjnyi szem, pillátlan kerek halszemek követik menekülését.”³⁷ A labirintus-képzet már a Békés-kötet előtt hozzátapadt a lakótelepekhez: „A labirintus élménye meghatározóvá vált a lakótelepi életről szóló történetekben. A lakótelep labirintushoz hasonló ábrázolása lehetővé tette, hogy az új rendben is titkot, megfejtendő rejtélyt, talányt lehessen találni.”³⁸ A történész Horváth Sándor (egyébként a *Lakótelepi mítoszokat* is példaként hozva), Bertha Bulcsú egy 1980-as írását idézi meg ennek kapcsán:

A lakótelepi házak labirintusa ideális rejtekhely a csöveseknek és mindazon élőlényeknek, akik nem hajlandók dolgozni, alá akarnak merülni, s eközben élvezni óhajtják a technikai civilizáció fedelét és távfűtését. Búvóhelyük a technikai szint, ahol az egész fűtőrendszer szétterül, a gépházak, a kezelőkamrák, órafülkék és szárítóhelyiségek.³⁹

A mértani pontossággal tervezett, rideg lakótelepen tehát a melegséget sugárzó, hiszen a távfűtést biztosító csőrendszer válik labirintussá: akár kívülről nézzük ezeket a csöveket, mint Bertha Bulcsú, akár belülről, ahogy a szaladgáló kisegér *A kétbalkezesben*.

37 Uo., 64.

38 HORVÁTH Sándor, „A lakótelepek népe és a bűn metaforái a Mária Valériától a csövesekig”, in *Lakótelepek...*, 83–100, 90.

39 BERTHA Bulcsú, „Jelenségek”, *Élet és Irodalom*, 1980. márc. 8., 1, 4; BERTHA, „Jelenségek”, *Élet és Irodalom*, ápr. 12., 3. Id. HORVÁTH, Uo., 88.

A *labirintus* című novella hőse tehát Thészeuszként próbál kiszabadulni a labirintusból – bár itt nem hangzik el, hogy ő műfordító, interpretátor lenne, de szinte minden novellába őt értjük oda, az ő karaktere köti össze az egyes szövegeket. Legfőbb feladata, már a foglalkozásából következően is, a közvetítés, de nemcsak nyelvek, hanem korok, világok, idősíkok között is közvetít. A *Szolgálati kocsi* című novella ennek a komplex közvetítés-jelenségnek a példája. A műfordító a trolibuszmegállóban toporogva egy teljesen átlagos őszi reggelen, egy rongyos öltözetű öregemberrel diskurálva, pillanatképek során át mintha megigézett állapotba kerülne, amelyeket felismerve és értelmezve képessé válik rá, hogy megfogalmazza a feladatát. A látomásszerű megoldásokba beágyazott bibliai motívumok párhuzamba állíthatók a lakótelepi életképekkel. A két világ közötti játék egyes elemei között felfedezhető Jónás próféta alakja, akinek a bibliai történet szerint akarata ellenére Ninivébe kellett menni, hogy a város pusztulását hirdesse:

- Olvasol újságot? – a gyulladt, könnyes szempár vallatóan meredt rá.
- Hogyne – hökkenten, de sietve felelt –, naponta.
- Na látod. Benne van minden. Tudod, hogy végződik mindez. Elolvasod naponta, és mégis úgy csinálsz, mintha semmi... – hirtelen felfénylett. – Talán ha kiállnék mégis... Hol itt a főtér?
- Itt nincs főtér! Ez csak egy lakótelep! A városközpontba metróval kell bemenni!
- Nem is kell már főtér – bólintott az öreg megadóan –, botoság volna. Azelőtt legalább megköveztek. Nem. Leszolgáltam.⁴⁰

Illés prófétának, Jónáshoz hasonlóan, a bibliai leírások szerint szintén pusztulást kellett hirdetnie, hatalmas szárazságot és éhínséget, majd utána el kellett menekülnie. A *Szolgálati kocsi*ban Illés alakja mintegy látomásként jelenik meg, a szegényes öltözetű ellenőr mintha a próféta alteregója lenne: belefáradt a folytonos ellenőrzésekbe. A sok város ellenőrzése után úgy gondolja, hogy nincs rá szükség: „Amit azelőtt mondtam, mind igaz lett. Bevált. Még örültem is neki. Ellenőriztem. Beteljesedett!”⁴¹ A műfordítónak elmondott panaszszavak egyértelműen profetikus hatást keltenek, a „Beteljesedett” kifejezés pedig Jézus kereszthalálára

⁴⁰ BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 56.

⁴¹ Uo., 55.

utal. A „Királyok hullása, országok romlása”⁴² jövődőlés szintén ezt a prófétai hangnemet erősíti, és nemcsak Petőfi Sándor *Akasszátok fel a királyokat* című versét idézi fel, hanem Ady sorait is, az *Őrizem a szemed* című verséből: „Világok pusztulásán / Ősi vad, kit rettenet / Űz, érkeztem meg hozzád / S várok riadtan veled.”

Ahogy a fordítónak a kötet legelején, a már emlegetett *Valaki a csőben* című novellában „elege volt a fordításból, Mary G. Roundból általában, ebből a mondatból pedig különösen”,⁴³ úgy az ellenőr is hangot ad kiábrándultságának. A novella befejezése egyértelműen megidézi Illés elragadtatásának történetét:

A kód megnyílt hangtalan, s a résen át bordóra érett trolibusz siklott a megállóba. Homlokán, a vezetőfülke fölött szám helyett égő-vörös felirat: SZOLGÁLATI KOCSI, s mintha lángnyelvecskék csillantak volna át a feliraton, messzi tűz visszfényeként. A vezetőülésen szálegyenes alak, fehér, mintha az úton hömpölygő tejköd-ből gyúrták volna, az ünnepélyesen merev arcot koronázó hajzat valószínűtlen szökesége glóriaként ragyogta be komor sápadtságát. Mozdult az öregember, és felépült romjaiból a mosoly. Az ajtók nesztelenül tárultak, odabent némák az üres ülések, fénylenek az alumínium kapaszkodórudak, s a fémbe nyomott felirat az első ajtónál: A vezetővel beszélgetni tilos! Megigézve lépett a kocsi felé, de egy mozdulat megállította. – Ez nem a tiéd – mondta az aggasztán. – Értem jött. – És két kézzel kapaszkodva a görbe alumínium rúdba nehézkesen felhúzta magát a lépcsőn. Az ajtó bezárult, ő pedig a peronon állva lassan felemelte a kezét, a fordító nem tudta, neki int-e vagy a vezetőnek, hogy indulhat. Még látta, amint egy kettős ülésre huppan a troli bordó akváriumában, azután a SZOLGÁLATI KOCSI körvonalai feloldódtak a kásás ködben.

Ismét egyedül volt a megállóban. Reszketés fogta el hirtelen, mintha lázroham ütött volna rajta. S elrémült, mert némán mozgó ajkai közt rettentő szavak formálódtak.⁴⁴

42 Uo.

43 Uo., 9.

44 Uo., 56.

A leírás intenciója a műfordító szempontjából a küldetés megtalálásának, megfogalmazásának aktusa. A novella motívumai tematikában, nyelvhasználatban és poétikai eszközökben is rokonságot mutatnak a bibliai alakokkal, mondatokkal. A *Lakótelepi mítoszok* többi novellájában is jelentős szerepet játszanak a vizuális metaforák. A novellák elbeszélői struktúráinak középpontját a műfordító belső nézőpontja határozza meg, így a szervezőelvet a szereplő pozíciója, tekintete adja. Habár elidegenítő karakterként is tekinthetünk a műfordítóra, akinek még a nevét sem tudjuk meg, azonban az ő szemével látva a lakótelepi eseményeket mégis egyértelművé válik, hogy a „narráció, a nézés, és a tudás össze van kapcsolva annak a technikának a fejlődésén és permutációján keresztül, amelyet most nézőpontnak nevezünk.”⁴⁵ A történetvezetés realiztikus motiváltsága időnként megszakad, amikor a főszereplő flashback élménye miatt tulajdonképpen narratív szünet van. Ezek a cezúrák gyakorlatilag olyanok, mintha filmes lassítások lennének, vagy éppen egy abszurd helyzet kibontását kísérelnék meg. Ilyet rögtön a kötet elején is találunk, amikor a zuhanás-élményt egészen realiztikus módon követhetjük. Ennek a jelenetnek az az érdekessége, hogy többszörös nézőpontváltás történik. Először egy nagytotállal az ablakból álló ember szemszögéből látják az olvasók a környezetet, mintha egy kamera pásztázna:

Balra, az utca végén, a toronyház mögül három gép bukkant elő. Hangtalanul hasították a levegőt a komorkék tavaszi hegyek előterében, a Dózsa György út fölött, majd eltűntek a jobboldali, a második toronyház mögött, úgy a nyolcadik emelet magasságában. Ebben a pillanatban megérkezett a hangjuk is; mintha egy óriás gargalizálna a lakótelep fölött.⁴⁶

Aztán snitt, és egy új helyszín, új orientációs pont rajzolódik ki:

Hirtelen elhatározással fellépett az ablakpárkányra. Zoknis lába megcsusszant a fehérre festett fán, ingadozva a deszkába kapaszkodott, és kiegyenesedett. Hat emelet mélységben a közért lapos teteje szürkéllett alatta, a hátsó kijárat mögött üres üdítőitalos- és

45 Beth NEWMAN, „»A szemlélő helyzete«: Nemi szerepek, narráció és tekintet az Üvöltő szelekben”, ford. BALOGH Andrea, in *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud és SÁRI László, 583–597. (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 591.

46 BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 14.

sörösrekeszek vöröslöttek és zöldelltek. Bogarak nyüzsgöttek be az aszfalttető alá, és hemzsegték ki onnan. Szemközt, a két toronyház határolta területen a kertváros apró házai: rügöző foltok.⁴⁷

A narráció középpontjában álló beszélő érzelmeit-gondolatait végigkövetve ismét váltás történik:

Guggoló helyzetében előrearszolt kissé, csak sarka támaszkodott a biztonságot adó falapra, mely megroppant a szokatlan súly alatt. Még egy kicsit előre, a lehetőségek végső határáig, hajába belecibált a betonblokkok közt kószáló szél, az űr szabad szeletén újabb vadászkötélék húzott át. A közért mögött konzerves konténereket rakodtak egy teherautóról, felhallatszott a zörgés.⁴⁸

A külső és belső történések összeszövésével, egy külső tekintet szempontjából írja le az eseményeket, és végül a hosszas előkészítés után megtörténik az ugrás.

Hirtelen, szinte betegesen gyors mozdulattal engedi el az ablakdeszkát, s rúgja el magát a párkányról. A szelek beletépnek ingébe, az óriás újra rákezdí, megpördül, az aszfalttetőt látja egy pillanatra, azután egy kövér, felhő formájú egeret az égen, a sápadt, ovális napot, végül a ház durva szemcsés panelfalát, mely egynemű homokszínné olvad. Ablakok villannak elé, tavasznak tárt üvegszárnyak, látóterének szélén ott inog a hatodikon az ásító négyzet, melyet az imént otthagyt, s a párkány peremén, két kezével a deszkába kapaszkodva guggol valaki, mérőn néz utána, ő pedig zuhan, zuhan, bepillant a következő ablakon.⁴⁹

És itt is egy mítosz idéződik fel, Ikaroszé:

Talán elsiettem, talán korai volt... persze, mire vártam volna. Hogy még senkinek sem sikerült? Minden bizonyosság mögött ott a talán, az esetleg, a hátha... Ikarosz elbizakodott volt; én nem, én alá-

47 Uo.

48 Uo., 15.

49 Uo., 15–16.

zatos vagyok és szelíd, amiben bízom: az esetleg. Amiben hiszek: a talán. A hátha...⁵⁰

Ez a bepillantás vezeti végig az olvasót a zuhanás közben, úgy tekinthetünk be a panelház egyes lakásainak mindennapjaiba, pillanataiba, ahogyan a való életben kevésbé reális. Ebben a jelenetben megfigyelhető a leskelődés aktusa is, hiszen a narráció végigköveti és kommentálja, hogy zuhanás közben a szereplő mit lát. Ennek a „másként látásnak” a párját megtaláljuk *A kétbalkezesben* is: ott a varázsló és a kisfiú (igaz, egy félresikerült varázslat miatt pizsamás sündisznóvá változva) képes lesz átmenni a falakon, és így láthatnak bele az egyes lakók életébe.

A tekintet hálózatrendszer és reprezentációja a *Lakótelepi mítoszokban* erősen artikulált. A fordító egy esetben teljesen abszurd víziót lát: a korábbiakhoz hasonlóan ebben az esetben is valóságghatást kíván megjeleníteni a narrációs technika, ám a már-már groteszk helyzet ezt megakadályozza. Ez megtöri a történet folyamatosságát, kizökkenti és meghökkenti az olvasót:

Odakint dobogás. Éjfél lenne már? Kitárta az ablakot, s amennyire a párkány elé tolt asztal megengedte, kihajolt. Odalent, a szolgáltatóház tetején világító nagy, zöld Z fényénél sápadozó aszfaltcsíkon táncos léptű, kényes, fekete paripa ügetett. A patkók szikrát csiholtak a kövezeten. Éjfél van. A paripa nyaka kecsesen meghajolt. Felnyihogott. Mintha hívná. A fordító várt. A paripa ismét ívbe görbítette a nyakát, s már nem volt kétséges, érte nyihog, őt hívja a fekete táltos, neki lejt a táncát a szőrét sápasztó zöld fényben. Felpattant, és kirohant a lakásból. Kis híján orra bukott a sötét lépcsőházban. A felnyergelt kanca a parkolóban állt, a kapu előtt, egy Zsiguli és egy Trabant között. A fordító óvatosan közelített hozzá, s lenyűgözve torpant meg előtte. A táltos felszegte fejét, belenyihogott az éjszakába, és így szólt: – Jean Jacques Rousseau-nak hívnak – és kapált a lábával.⁵¹

A kétbalkezesben zuhanás-repülés ellentétes irányú mozgása a valóság és a mese határán kapcsolódik össze. A varázsvilágban és a valóságos világban egyaránt otthont találó Dongó számára a repülés természetes, ugyanakkor előfeltevései

50 Uo., 17.

51 Uo., 96.

szerint Tóbiásnak valószínűleg nem az. Meglepetésként éri, hogy Tóbiás nem döbben meg azon, amikor odarepül hozzá:

Mély lélegzetet vett, és többé-kevésbé hibátlanul egyszerre csak ott termett a kisfiú mellett az ablakban. Csodálkozást várt, legalábbis örömteli meglepetést, már amit az ember a tanultak alapján joggal elvárhat egy [...] kisfiútól, ha egyszerre csak ott teremnek mellette. [...] Dongó hátrált a fenyegető hang elől, de elfelejtette, hogy az ablakpárkányon áll, s ha a hátizsák szíja be nem akad az ablakkilincsbé, bizony pórul jár. De a szíj beakadt, és ő ott lebegett ég és föld között, bús hazátlanul, amíg a kisfiú vissza nem húzta a párkányra, és közben úgy nevetett, hogy a könnyei potyogtak.⁵²

Tulajdonképpen a varázstudomány nem elégséges ahhoz, hogy Dongó kétbalkezességét kompenzálja, szüksége van egy varázstalan kisfiú segítségére. Dongó és Tóbiás barátságának ez a természetesség, az egymásnak nyújtott segítség az alapja. A repüléssel később, a regény végén is meggyűlik Dongó baja, pedig ekkor már kiállták a próbákat, tulajdonképpen teljesítették a kitűzött feladatokat. A mese-regény különlegessége, hogy Dongó kétbalkezessége nem múlik el, a lényeg nem az, hogy a próbák kiállása után különleges képességű varázslóvá válik a főszereplő, hanem az, hogy a hétköznapi világban, a lakótelepen otthonra és barátira talál:

– Megint elfelejtettem kimondani a repülő varázsigét! – És lázasan gyötörte agyát egy mondóka, bűvös-bájoskodás, abrakadabra, legrosszabb esetben közönséges hókuszpókusz után [...] egyetlenegy valami jutott eszébe, az a bizonyos varázsigé, mellyel kalandjai elkezdődtek, s amely a legnehezebb pillanatokban segítségére sietett: *Kezdjük el, aztán majd meglátjuk. Csak úgy egyszerűen: zummbele.* – Csak úgy egyszerűen: zummbele! – kiabálta Fitzhuber Dongó zuhantában. – Csak úgy egyszerűen: zummbele! – és csapkodni kezdett a karjával, sebesen, egyre sebesebben.

S lám, a zuhanás lelassult, a levegő alásimult, és Fitzhuber Dongó komótosan vitorlázni kezdett az éjszakában, palástja lobogott utána, süvege félreacsapva ült a fején, s apró hátizsákjával úgy festett,

52 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 28.

mint egy csillagokkal és holdacskákkal behintett, puklis hátú griffmadár.⁵³

A repülés a lakótelepen, bár *A kétbalkezes*ben egyszerűen a varázsló-képesség teszi lehetővé, valójában a kényszerből való kiszabadulásnak, az elvágyódásnak, a bezártságból kitörésnek lesz a szimbóluma. Amikor Reményi József Tamás, akkoriban rendszeresen publikáló filmkritikusként, recenziót írt az egyik legfontosabb, a lakótelepi létezést tematizáló filmről, a *Falfúró*ról, az írását így indította:

Visszatérő lakótelepi álmom: ellódulni a toronyházak legtetejéről, eloldódni, elszabadulni messze magasan a betonlabirintus fölé, s ott lebegni, körözni, siklani súlytalanul. Gyermeki álmom: könnyed menekülés a megoldatlan »leckék« elől, az anyagi, az erkölcsi, a szexuális nyomorúság elől, az önérzet, a méltóság, a siker zsigeri hiánya elől. És persze, épp ezért, szorongásos álmom ez, a végső, tragikus választás kényszere a mélység fölött.⁵⁴

Boldog lebegés gyermekként, szorongásos álmom felnőttként – ugyanakkor *A kétbalkezes*nek is lehet olyan értelmezése, hogy Éliás Tóbiás és Fitzhuber Dongó egész kalandorozata a kisfiú álmában játszódott le: Éliás Tóbiás pizsamában, este indul el, ahelyett, hogy az esti mesét nézné, mint minden más gyerek. És a kalandok végeztével, az ünneplés közben figyelmezteti a varázslót:

Az örömködés közepette egyszerre csak az ablakra pillantott Éliás Tóbiás. Hajnalodott. A kisfiú a varázslóhoz szaladt.
– Mindjárt reggel van – mondta, – Mennünk kell.
Fitzhuber Dongó bólintott.⁵⁵

*A kétbalkezes*ben két központi hős van, akik külön-külön mennek át komoly átalakuláson: a magányos kisfiú barátot szerez, és egy olyan mesét kap, amibe időről időre visszatérhet; a kétbalkezes varázsló pedig rátalál a hivatására, voltaképpen

53 Uo., 165.

54 REMÉNYI József Tamás, „Övön alul: Falfúró”, *Filmvilág* 29, 4. sz. (1986): 14–15, 14.

55 BÉKÉS, *A kétbalkezes varázsló*, 160.

íróvá válik, hiszen azt tervezi, hogy kiegészíti a Varázslexikont a lakótelepen is alkalmazható varázslatokkal. A *Lakótelepi mítoszok*ban a műfordító, aki már korábban is kísérletezett azzal, hogyan válhatna íróvá, az utolsó novellában a szöveggel teszi sajátjává a lakótelepet. A *Dzsunga tufák* című zárónovellában a műfordító felfedezi a szokásos „kamaszfirkálmányok” közt a következő feliratot: „Dzsunga tufák”. Aztán egyre több helyen látja meg a lakótelepen, a buszmegállóban, az óvoda kerítésén, az orvosi rendelő kapuoszlopán: keresi a megfejtését, még szótárban is megnézi, próbálja rendszerbe szedni, megfordítva olvasni, de az értelmét nem találja. Végül mégis a saját szövegévé teszi, és mintha ezzel tenné sajátjává a lakótelepet is, hiszen végül már ő maga írja fel a feliratot egy panelház falára:

Pillantása a kanális lefolyójára esett. Félarasznyi sárgászörös téglaszilánk hevert mellette. Lopva körülnézett, látja-e valaki. Amikor meggyőződött róla, hogy egyedül van az utcán, felkapta a tégladarabot, és nagy, dülöngélő betűkkel felkarcolta a rücskös panelfalra:
DZSUNGA TUFÁK⁵⁶

Ezzel lesz a lakótelep „olvasójából”, azaz tanulmányozójából a lakótelep „írója”, a lakótelep maga pedig az egész kötetnek köszönhetően változik szöveggé. Ugyanakkor a lakótelepeket, miként a városokat is, egészében kell „olvasnunk” ahhoz, hogy értelmezzük őket:

A szöveggént értelmezett és interpretált városokat „írjuk” és „olvasuk”. A városok építését, a városépítészetet az írásnak és az olvasásnak ebben az átvitt értelmében fejthetjük meg, mint az urbanitás nyelvét. Ez a nyelv épületekből és terekből, városrészekből, régi és újabb építésű házakból, várostervekből és -koncepciókból, emlékművekből és más urbánus ikonokból áll, amelyek nemcsak az adott város történelmét, hanem annak mítoszait, elképzeléseit, vízióit is elmesélik. A város tehát a történelem és az imagináció helye, amely tárolja a kollektív és a történeti emlékezetet.⁵⁷

56 BÉKÉS, *Lakótelepi mítoszok*, 164.

57 N. KOVÁCS Tímea, „»Új-Mecsekaján már fénycsöves világítás ragyog.« Modernitás-metaforák és urbánus életvilágok: Pécs-Uránváros”, in *Lakótelepek...*, 63–82, 63.

N. Kovács Tímea, a lakótelepeket történeti, városszociológiai, építészeti, reprezentációs kontextusokba helyező kötet előszavában egy mesét idéz fel, *A kisvakond a nagyvárosban* címűt – egyébként ez a rajzfilm ugyanabban az időszakban, 1982-ben készült, mint *A kétkelkezes varázsló*. Ennek a mesének az elején a kisvakondnak és barátainak a világát, a természetet szétrombolja, eltünteti az urbanizáció és a lakótelep-építés: a szereplők pedig, miután megpróbálták hozzászokni a megváltozott környezethez, feladják ezt a kísérletet, és visszamenekülnek a természetbe. A menekülés Fitzhuber Dongó előtt is felmerül lehetőségként, még a mese legelején az őt megelőző körzeti varázsló figyelmezteti, hátrahagyva egy levelet, hogy fusson, amerre lát, hiszen ő maga is elmenekült a természetbe: „Arra az elhatározásra jutottam, hogy kereket oldok, és letelepszem valahol, egy mezővédő erdősávban.” A kétkelkezes varázsló azonban másként dönt, és a lakótelepen találja meg az otthonosságot, és az írásban önmagát: voltaképpen ugyanazt az utat járva be, mint a *Lakótelepi mítoszok* műfordítója.

Bibliográfia

- BÉKÉS Pál. *A kétkelkezes varázsló*. Budapest: Minerva Kiadó, 1983.
- BÉKÉS Pál. *Lakótelepi mítoszok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- BERTHA Bulcsú. „Jelenségek”. *Élet és Irodalom*, 1980. márc. 8., 1, 4.
- BERTHA Bulcsú. „Jelenségek”. *Élet és Irodalom*, 1980. ápr. 12., 3.
- BOTH Gabi. „A nagy könyv, ami már soha nem készülhet el: Békés Pál születésnapjára”. *wmn.hu*. 2021. márc. 27. Hozzáférés: 2024.06.28. <https://wmn.hu/kult/54779-a-nagy-konyv-ami-mar-soha-nem-keszulhet-el-bekes-pal-szuletesnapjara>
- FODOR Géza. „Békés Pál-olvasónapló”. *Holmi* 20, 10. sz. (2008): 1363–1367.
- GELENCSÉR Gábor. „Panelkapcsolatok: A lakótelep-motívum a magyar filmben”. In *Lakótelepek: A modernitás laboratóriumai*, szerkesztette N. Kovács Tímea, 142–160. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008.
- HERÉDI Károly. „Nincstelen királyok, nincstelen királylányok: Szegénységprezentáció a kortárs magyar gyermekirodalomban”. *Híd* 80, 7. sz. (2016): 126–134.
- HERMANN Zoltán. „Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez”. In *Mesebeszéd: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerkesztette HANSÁGI

- Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton és SZEKERES Nikoletta, 15–31. Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2017.
- HORVÁTH Sándor. „A lakótelepek népe és a bűn metaforái a Mária Valériától a csövesekig”. In *Lakótelepek: A modernitás laboratóriumai*, szerkesztette N. KOVÁCS Tímea, 83–100. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008.
- KISS Noémi. „Fényképezés, szöveg, archiválás: Klösz György fotográfiái”. *Alföld* 55, 5. sz. (2004): 75–90.
- LOTMAN, Jurij. „Cselekménytér”. Fordította SZITÁR Katalin. *Szépliteratúrai Ajándék* 2–3, 3, 1. sz. (1995–1996): 118–136.
- MELETYINSZKIJ, Jeleazar. *A mítosz poétikája*. Fordította KOVÁCS Zoltán. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
- N. KOVÁCS Tímea. „»Új-Mecsekalján már fénycsöves világítás ragyog.« Modernitás-metaforák és urbánus életvilágok: Pécs-Uránváros”. In *Lakótelepek: A modernitás laboratóriumai*, szerkesztette N. KOVÁCS Tímea, 63–82. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008.
- NEWMAN, Beth. „»A szemlélő helyzete«: Nemi szerepek, narráció és tekintet az Üvöltő szelekben”. Fordította BALOGH Andrea. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerkesztette BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud és SÁRI László, 583–597. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- RÁCZ I. Péter. „Megtartó erő: Tíz éve hunyt el Békés Pál”. *Népszava* 147, 125. sz. (2020): 2–3.
- REMÉNYI József Tamás. „Övön alul: Falfúró”. *Filmvilág* 29, 4. sz. (1986): 14–15.
- REMÉNYI József Tamás. *Mindig volt egy szigetem: Darvasi Ferenc életútinterjúja*. Budapest: Cser Kiadó, 2023.
- SZENTMIHÁLYI Viktor. „Az irodalom tükrében: Lakótelepi mítoszok. Beszélgetés Békés Pállal”. *Pedagógusok Lapja* 40, 4. sz. (1984): 5.
- TARJÁN Tamás. „Könyvszemle”. *Népszabadság* 41, 139. sz. (1983): 7.
- TÓTH Eszter Zsófia. „»Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyese csajok csinálták.«: A gyeseen lévő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években”. In *Lakótelepek: A modernitás laboratóriumai*, szerkesztette N. KOVÁCS Tímea, 101–123. Budapest: Kijárat Kiadó, 2008.